

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı

Gökhan Atılğan

Giriş

İdeoloji, modern sosyal teorinin tartışma konuları arasındaki en merkezi kavramlardan biridir. Terry Eagleton'ın, bu konuyla ilgili onca kitap ve makaleden sonra yayımladığı eserini *İdeoloji: Bir Giriş* olarak adlandırması ideoloji hakkındaki tartışmaların kapsam ve zenginliğini göstermesi bakımından iyi bir örnektir.

İdeolojiyle ilgili tartışmalarda Karl Marx'ın kavramsallaştırması ise son derece önemli bir yere sahiptir. Kavram, Marx'la birlikte yeni bir anlam bulmuştur. Marx'ın kavramsallaştırması, ideolojinin ilk kullanım biçimlerinden radikal bir kopuşu içerir. Bu kavramsallaştırma, önemli bir tartışmanın konusu olmuştur. Bu tartışmalar iki ana noktada toplanmaktadır. Bunlardan ilki, Marx'ın çeşitli eserlerindeki ideoloji yaklaşımının birbirinden değişik ve kopuk mu olduğu yoksa tutarlı bir hat mı izlediğine; ikincisi, Marx'ın anlamlandırmasının negatif mi yoksa pozitif mi bir içerik taşıdığına ilişkindir. Lenin, Lukács, Gramsci gibi devrimci önderlerin ideoloji kavramsallaştırmalarının Marx'inkinden daha farklı bir içerik taşıması olması da ayrı bir tartışma gündemidir. Bu gündem, iki temel soruya cevap aramak üzere oluşmuştur: Bu farklılık nereden kaynaklanmaktadır? Bu değişik kavramsallaştırmalar birbirine karşıt ve birbirini dışlayıcı mıdır, yoksa, her iki kullanım da kullanışlı ve tamamlayıcı bir niteliğe mi sahiptir? Diğer yandan, ideoloji kavramının bir inceleme aracı olarak büsbütün reddedilip yerine söylem kavramının geçirilmesi, bu alandaki daha farklı bir tartışmanın sınırlarını çizmektedir (1).

Bu yazı, ideoloji üzerine yapılmış genel bir çalışma olmadığı gibi, Marksist ideoloji anlayışına ilişkin yukarıda formüle edilen bütün soruları ele almayı da amaçlamamaktadır. İki bölüm halinde örgütlenen yazı, bütünüyle Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasına odaklanmıştır.

Birinci bölümde, ideolojinin Marx'tan önceki anlamının kimi temel yanlarına işaret edilmektedir. Buna hem kavramın tarihsel gelişiminin gösterilebilmesi hem de Marx'ın kavrama getirdiği yeni ve çığır açıcı içeriğin vurgulanabilmesi için ihtiyaç duyulmuştur.

İkinci bölüm, Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasına ayrılmıştır. Bu bölümde iki iddia savunulmaktadır. Bunlardan ilki, ideolojinin Marx'taki anlamının olumsuz (ya da negatif) bir içerik taşıdığı, toplumsal gerçekliğin çelişkilerinden kaynaklanan yanıltıcı formlara ve düşüncelere işaret ettiği. İkinci olarak ise, Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasının onun çeşitli eserlerinde farklı ve çelişkili bir hat izlediğine ilişkin iddianın geçersizliği gösterilmek istenmiştir. Bu bölümde, Marx'ın ideoloji sorununa yaklaşımının, ilk eserlerinden başlayarak en önemli eseri sayılan *Kapital'e* uzanan dönem boyunca kayda değer bir tutarlılık ve gelişim sergilediğini vurgulayabilmek amacıyla, onun din, hukuk ve meta gibi inceleme nesnelere analiz ederken geliştirdiği yaklaşımın nasıl derinleştirildiğine dikkat çekilmiştir. Böylece, ideoloji konusunda "genç Marx"ın farklı, "olgun Marx"ın farklı düşündüğüne ilişkin sav reddedilmiş, ama Marx'ın olgunluk dönemi eserlerinde, gençlik dönemi eserlerindeki ideoloji yaklaşımını daha da geliştirip derinleştirdiği belirtilmeye çalışılmıştır.

Yazıda dikkat çekilmek istenen bir başka konu, Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasıyla eleştiri anlayışı arasındaki kopmaz ilişkidir. İdeolojinin Marx'ın kuramında yer aldığı

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

haliyle kapitalizmin devrimci eleştirisine imkân veren kavramsallaştırmalardan biri olduğu yazının temel argümanları arasındadır. İdeolojik başaşağılığı maddi çelişkilerin bir ürünü olarak kavrayan Marx'ın, eleştirisini doğrudan doğruya bu maddi gerçekliğe yöneltmesinin önemi bütün metin boyunca vurgulanmaya çalışılmıştır.

1) Marx'tan önce ideoloji: yanlış düşüncelere karşı doğru fikirlerle mücadele

İdeoloji kavramı, ilk kullanılmaya başladığı dönemlerden beri birbirine yakın ya da karşıt pek çok anlama sahip oldu. Terry Eagleton, bu anlam çeşitliliğini gösterebilmek için, konuyla ilgili çalışmasının başında, 16 ayrı ideoloji tanımına yer verir (Eagleton, 1996: 18). Bunlara yeni tanımlar eklemek ya da bazılarını çıkarmak da mümkündür. Fakat, genel bir tasnif yapıldığında, bütün bu anlam çeşitliliği iki temel kategori etrafında toplanabilir. İlk olarak ideoloji, "sistemli bir fikir yapısı" anlamına gelmek üzere "nötr" bir içerikle kullanılmaktadır. Örneğin "burjuva ideolojisi", "proletarya ideolojisi" gibi kavramlarla konuşan bir kişi, bu kavramlarla ne anlatmak istediğinden ayrı olarak, iki ayrı sınıfa ait iki ayrı fikir yapısından bahsetmek istiyordur. "Gerçekleri doğru bir şekilde yansıtmayan fikirler" şeklindeki ikinci genel tanımlama ise, farklı ideoloji kavramsallaştırmalarının içine yerleştirilebileceği diğer ana kategori olarak düşünülebilir. Örneğin, "küçük burjuva ideolojisinin eleştirisi"ni gerçekleştirmeye teşebbüs eden bir kimse, daha ilk adımında, bu "ideoloji"nin gerçekleri doğru kavrayamadığını ima ediyordur. Ya da, faşizm, komünizm gibi belirli bir sisteme sahip fikirleri "ideoloji", liberalizmi de insan aklının ve eyleminin erişebileceği en mükemmel ve son sistem olarak adlandırdıktan sonra, uygun zaman ve koşullarda "ideolojiler öldü" sloganını atarak büyük bir üne kavuşan zat, ideoloji derken, insanlık için zararlı fikirlerden bahsediyordu.

"İdeoloji", ilk ortaya çıktığı dönemlerde çağdaş kullanımlarından daha farklı bir anlama sahipti. Bir çoğulluk arz etmeyen bu anlam, sözcüğü meydana getiren "ide" ve "loji" köklerinin farklı manalara gelmeyecek şekilde eklenmesinden doğmuştu. Fikir manasındaki "ide" ve her hangi bir nesneye ilişkin araştırma ya da bilim anlamına gelen "loji"nin biraraya gelmesiyle oluşan kavram, "insan fikirlerine ilişkin bilimsel araştırma"ya yakın bir anlamına geliyordu.

Kavramın bu anlamı, burjuvazinin feodalizme karşı verdiği ilk mücadeleler sırasında, geleneksel aristokratik toplumda belirdi ve 18'inci yüzyıl Aydınlanmacılığının kültürel ve felsefi ortamı içinde üretildi. Aydınlanma filozoflarına göre, aristokratik iktidarın desteğindeki akıldışı, metafizik ve mistik düşünceler, kitleler arasında yanlış kavrayışın yaygınlaşmasına zemin hazırlıyordu. Aklın karşısında yer aldığı için ilerlemeyi engellediği varsayılan, feodal lordlar ve rahipler tarafından temsil edilen bu düşüncelerle ne doğa kontrol altına alınabilmiş ne de üretimin artırılabilmesi sağlanabilmişti. (Larrain, 1979: 17- 26; 1995: 21-22).

Boş inanç ve önyargılardan arınmış bir dünya kurma düşünüyü paylaşan Aydınlanma filozofları açısından, hakikate ancak akılcı ve bilimsel bir yoldan ulaşılabilirdi. Bu durumda ise, toplumun akılcı yoldan yeniden inşasını mümkün olabilirdi. Toplumu oluşturan fertlerin akılcı düşüncelerle donatılmasının toplumu yeniden ve bu kez akılcı esaslara göre inşa edebilmenin ön koşulu olduğunu öngören Aydınlanmacılar, ideoloji kavramının temellerini bu koşullarda ortaya attılar. Kavram, bu haliyle, insan zihninde fikirlerin belirme sürecinin nesnel olarak incelenmesinin olanaklı olduğunu ve istenildiğinde insanları "doğru" düşünmeye sevk etmenin yollarının bulunduğunu anlatıyor ve "doğru düşün(dür)me bilimi" anlamına geliyordu (Larrain, 1979: 17-26; Mardin, 1997: 20). Sonraları Namık Kemal gibi geleneksel Türk aydınları tarafından da paylaşılan bu "maarifçi" yaklaşım, bütün toplumsal ilerlemeyi insan bilincine bağlıyor, insanın doğru düşünmeye sevkîyatının eğitim yoluyla gerçekleşebileceğini öne sürüyordu. Nasıl ki Skolastiğin karanlığı feodal lordlar ve rahiplerin insan bilinci üzerindeki geriletici etkisinden kaynaklanıyorsa, insan bilincinin geriliğinden kaynaklanan geri toplumsal

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

yapının kırılması ve yeni dönemin aydınlığı da insanları doğru düşüncelerle buluşturacak olan burjuvazi, bilim adamları ve eğitimciler sayesinde gelecekti.

Aydınlanma düşünürlerinin geleneği, "ideoloji" kavramını ilk kullanan yazar Antoine-Louis Claude Destutt de Tracy için elverişli bir arka plan oldu. Yeni bir bilimin sistematize edilmesiyle ilgilenen Tracy, buna "düşünceler bilimi" anlamına gelmek üzere "ideoloji" dedi. Ona göre, bu bilimin nesnesi, düşüncelerin kökeniydi ve bilimsel ilerleme ancak yanlış düşüncelerden kurtularak mümkün olabilir; bir bilim olarak ideoloji, dinlerin ve metafizik önyargıların üstesinden gelmek üzere halk eğitime yeni bir temel teşkil edebilirdi (Larrain, 1979: 27-28).

Tracy'ye göre, Fransız Devrimi, insanların yanlış düşüncelerini düzeltereği varsayılan "düşünce bilimi"ni yaygınlaştırmak için muazzam bir imkân sağlıyordu. Napoléon Bonaparte, iktidara gelince, düşünce bilimcileri olarak adlandırılan ideologlara bu imkânı sağladı. İdeologların yer aldığı "Institut de France" adlı kuruluşa Aydınlanma felsefesinin ilkelerine dayanan bir eğitim sistemi geliştirme görevi verdi. Destutt de Tracy, "ideologların başı" sanını taşıyordu. Gelgelelim, Napoléon, bir süre sonra eskiden aziz dostları olarak kabul ettiği ideologlarla karşı karşıya geldi. Bu karşı karşıya gelişin nedeni, imparatorun rejimini pekiştirmek amacıyla devrim zamanında dinî kurumlara getirilen eğitim yapma yasağının Napoléon tarafından kaldırılmasıydı. Bu kararı ideologlar tarafından tepkiyle karşılanınca Napoléon, onları "ideolojiciler" (*ideologists*) diye aşağıladı. Napoléon'a göre ideologlar politik pratiği göz ardı eden ve gerçekçi olmayan kişilerdi. O zamana kadar, daima pozitif bir anlama gelmek üzere kullanılan ve insanlığın gelişimi bakımından büyük anlamlar yüklenen ideoloji kavramını olumsuz anlamıyla kullanan ilk kişi Napolyon olmuştu. İdeologlar, Napoléon'un gözünde gerçek hayattan kopuk, politikadan habersiz, işe yaramaz, metafizikçi kimselerdi (Larrain, 1979: 27-28; Eagleton, 1996: 103-105; Mardin, 1997: 22-23). Napoléon'un, ideolojiye yüklenen olumlu anlamı reddederek bu kavramı negatif çağrışımlarla kullanması, daha sonraları, çok daha başka sebeplerle Karl Marx tarafından da paylaşılacaktır.

Marx'ın düşüncesinde merkezi bir yer tutan ideoloji kavramsallaştırmasına geçmeden önce, kavramın ortaya çıktığı dönemdeki anlamına ilişkin sonuçları özetlemek yararlı olacaktır: 1- İdeoloji, Aydınlanmacılığının kültürel ve felsefi ortamı içinde üretildiği haliyle doğru düşünme bilimi anlamına geliyordu. 2- İnsanın düşüncesini kalkış noktası olarak seçen bu yaklaşım, insanın zihinsel mekanizmasının denetlenmesinin mümkün olduğunu öne sürüyor ve düşüncelerin değiştirilmesinin toplumsal değişimin önkoşulu olduğuna inanıyordu. 3- Bu inanç, yanlış düşüncelere karşı doğru fikirlerle verilecek mücadeleyi toplumsal gelişimin ana eksenini olarak kavriyordu.

2) Marx'ta ideoloji: yanlış düşünceleri yaratan maddi gerçekliğe karşı mücadele

Marx'ın, geliştirdiği yaklaşımda kullandığı "tersyüz etme", "fetişizm" gibi kimi merkezi kategorilerle ve kendi döneminin temel tartışma konularıyla birlikte ele alındığında anlaşılması mümkün olan ideoloji kavramsallaştırması, kavrama yüklenen eski anlam karşısında çığır açıcı bir nitelik taşır. Bu çığır açıcı niteliğin temel yanları aşağıda inceleniyor. Fakat, bundan önce, önemli bir noktaya işaret etmekte fayda var. Marx, eserlerinde, daha pek çok merkezi kavramında olduğu gibi, net bir ideoloji tanımlaması yapmadı. Onun özel olarak ideoloji üzerine yazdığı bir metin bulunmuyor. Pek çok araştırmacının Marx'ın "erken dönem" eserleriyle "geç dönem" eserlerindeki ideoloji yaklaşımı arasında çelişkiler, en azından farklılıklar bulunduğunu iddia edebilmesinin nedenlerinden biri belki de bu durumdur. Diğer yandan, Marksist gelenek içinde Lenin, Lukács, Gramsci gibi devrimci önderlerin ideoloji nosyonunu daha farklı şekillerde ele almış olmasının bu durumdan kaynaklanması da muhtemeldir. Marx sonrası Marksistlerin ideoloji kavramsallaştırmalarının Marx'inkinden daha farklı bir içerik taşımasının nedenleri ve bu farklı kavramsallaştırmalar arasındaki ilişkilerin çözümlenerek aralarında olumlu bir

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

bağ kurulmasının mümkün olduğunun ortaya konulması daha kapsamlı bir tartışmanın konusudur. Fakat, kanımca, her ne kadar eserlerinde ideolojinin net bir tarifine rastlamazsa da, Marx'ın ideoloji kuramının 1844 *Elyazmaları*'na uzanan ilk dönem eserlerinden başlayarak tutarlı ve bütünlüklü bir hat izlediğini öne sürmek mümkündür.

2.1) Birinci dönem: İnsan bilincindeki tersyüzlük maddi dünyanın çelişkilerinden kaynaklanır

Marx, 1844 *Elyazmaları*'ni hazırlamaya başladığı döneme kadarki çalışmalarının temel konularının felsefe, tarih ve hukuk olduğunu, maddi çıkarlar denilen şey üzerine yazmaya yönelişinin ise 1842-43 yıllarına rastladığını belirtir. Bu dönemdeki başlıca çalışmaları, kendi ifadesiyle, kafasında biriken kuşkuları gidermek için yazılmıştır (Marx, 1979: 24). Marx'ın entelektüel gelişiminin bu evresinin odak noktasını Hegel ve Feurbach ile yürüttüğü felsefi tartışmalar oluşturmuyordu. Özellikle Hegel ve takipçileriyle olan ihtilafı, bu büyük diyalektikçinin kalkış noktası olarak yanlış bir noktadan hareket etmesinden kaynaklanıyordu. Hegel'e göre modern toplumu anlamak için modern devletin oluşumu ve yapısı kavranmalıydı. Marx ise, buna itiraz ediyor ve Hegel'in "tersyüz etme" kavramını onun yaklaşım biçimini tanımlamak için kullanıyordu. Hegel'in devletten hareket ettiğini ve insanı, devletin bir öznelleşmesi olarak tasarladığını belirten Marx, insandan hareket edilmesi gerektiğini savunarak devletin insanın bir nesnelleşmesi olduğunu vurguluyordu. "Tıpkı dinin insanı değil, ama insanın dini yaratması gibi, siyasal ana yapı da halkı yaratmaz ama tersine halk siyasal ana yapıyı yaratır," diyen Marx'a göre, bu önermeyi tersinden kavrayan düşünsel başaşağılık toplumsal gerçekliğin kendisinden kaynaklanıyordu (1997: 46-48).

Marx, "tersyüz etme" kavramını Hegel'den devraldı ve bu kavram, ileride gösterileceği gibi, Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasının anahtarlarından biri oldu. Bununla birlikte, kavramın kullanımında Hegel ve Marx arasında derin bir ayrım bulunuyordu. "Tersyüz etme" Hegel açısından öznel olanın nesnelleşmesi, ya da nesnel olanın öznelleşmesiydi. İnsanı "kendi emeğinin ürünü" olarak görmekle Marx üzerinde önemli bir etki bırakan Hegel'e göre, servet ve devlet gücü gibi olgular insani varlığa yabancılaşmış olgulardı. Bütün bunları, yalnızca "düşünce" (Tin, Geist) şeklinde gören Hegel açısından yabancılaşmanın son bulması örneğin Prusya Monarşisinin (Tin'in) kendi kendini gerçekleştirilmesiyle mümkün olmuştu. Hegel'e göre, bu devletin en yüksek gerçekliği insandı. Marx açısından ise, tersi doğrudu. Gerçek kişi haline gelen devlet değil, insanın toplumsal gerçekliği devlet haline gelmişti. Bu nedenden dolayı ki Hegel, Tin'in yaşamöyküsünü yazarken, Marx insan etkinliğine ve etkin insandan hareket etmeye yöneliyordu (Marx, 2000: 161-163; 1997: 59).

Marx'ın, insanın düşüncesinden değil, eyleminden ve bilinçli insan eyleminin cereyan ettiği maddi ilişkilerden hareket etmek gerektiğine ilişkin vurgusu, din olgusuna yönelik eleştirilerinde de görülür. Onun ilk din eleştirilerinde Feuerbach materyalizminin etkisi hissedilir. Marx, bu dönemde Feuerbach'ın dinin, bir tersyüz oluş olduğuna dair argümanını benimser. Buna göre, insan bilincinin yarattığı tanrı yaratıcı, tanrı fikrini yaratan insan ise kul olur. Fakat, bu tezin açıklanmasında Marx ile Feuerbach arasında keskin bir ayrım vardır. Marx'ın ayrıldığı nokta, insan bilincindeki bu başaşağılığın, tersyüz olmuş gerçekliğin kendisinden kaynaklandığına ilişkin vurgusudur. Bir diğer deyişle, sözkonusu başaşağılık sadece bir yanılsamadan, insan zihnine ait performanstan daha fazla bir şeydir ve gerçek dünyanın çelişkilerini ifade eder. Şu sözleri, bu tezin en berrak ifadelerinden biridir: "Bu devlet, bu toplum, *dünyanın tersine çevrilmiş bilinci* olan dini üretiyor, çünkü kendileri *alt üst olmuş* bir dünya oluşturmuyor" (Marx, 1997: 192).

Bu kavrayış biçiminin devrimci eleştiri bakımından sonucu ise şöyledir: İnsan zihnindeki tersyüz oluşu ortadan kaldırmanın yolu, insanı, boyunduruğu altında ezildiği dogmalardan, hayali yaratıklardan kurtarmak olmadığı gibi, bu yanılsamalı düşünceleri

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

değiştirip insana, özüne uygun bir şekilde düşünmeyi öğretmek de değildir. Tersine, dinsel iç çekiş gerçek acıların dışı vurumu olduğu için, insanın yaşadığı gerçek çelişkilerin çözülmesi, bu mistik iç çekişin yok edilmesinin de başlıca koşuludur. Kendi sözleriyle: 'Halkın kendi durumu üzerindeki yanılsamalardan vazgeçmesini istemek, *halkın yanılsamalara gereksinim duyan bir durumdan vazgeçmesini istemek* anlamına gelir' (Marx, 1997: 192).

Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasında, onun iktisadi araştırmalarının ilk müsveddeleri niteliğindeki *1844 El Yazmaları* önemli bir adım teşkil eder. *El Yazmaları*, her ne kadar müsvedde şeklinde de olsa, bu yazının çerçevesi bakımından iki önemli özelliği sahiptir. Birinci olarak, Marx, din konusunda geliştirdiği ideoloji kavramsallaştırmasını üretim alanına aktarmaya esas olarak burada başlar. Diğer yandan, *Kapital*'deki meta analizinin temellerini de burada atar.

Marx, *1844 El Yazmaları*'ni hazırladığı dönemde, politik iktisatla ve Hegel idealizmiyle kesin bir hesaplaşmaya yönelir. Bu çalışmaları sırasında, politik iktisadın öncüllerinden, onun kavramlarından, yasalarından hareket eden Marx, Hegel'den devraldığı "tersyüz etme" kavramını iktisadi ilişkilerin açıklanmasında kullanmaya başlar. Bununla birlikte, politik iktisadın doğallaştırdığı şeyleri tarihsel ilişkiler olarak ortaya koyar, "tersyüz etme"yi maddi hayatın çelişkileri ile insan bilinci arasındaki bir ilişki şeklinde kullanır. Der ki:

Politik iktisat özel mülkiyet olgusundan yola çıkar, ama bunu bize açıklamaz. Özel mülkiyetin gerçekten içinde geçtiği *maddî* süreci genel, soyut formüllerle dile getirir, sonra da bu formülleri *yasa* olarak benimser. Bu yasaları *kavrayamaz* -yani, özel mülkiyetin kendi yapısından nasıl doğduğunu gösteremez. ... ücretle kârın ilişkisini tanımlarken, kapitalistlerin çıkarını en önemli neden sayar; yani geliştirip açıklaması gereken şeyi olduğu gibi kabullenir. ... (Marx, 2000: 73-74).

Politik iktisada göre baştan kabullenilen olgular, Marx'a göre açıklanması, hareket içindeki bağlantıları kavranması gereken toplumsal ilişkilerdir. Aynı şekilde, kötülüğün kökünü insanın zihniyle açıklayan dinbilimin tersine, kötülüğün kökeninin kendisi açıklanması gereken bir durumdur. Marx, şu tümceyi, bu kesin ayırım noktasını belirtmek için yazar: "Biz *gerçek* bir iktisadî olgudan yola çıkıyoruz. (Marx, 2000: 75). Bu iktisadi olgu, insanın öznel etkinliğiyle yarattığı nesne, yani metadır. Marx, iktisat çalışmalarının daha sonraki aşamalarında meta ile ilgili analizlerini sonuna kadar götürecektir. Ancak, şimdi, Hegel'in diliyle metanın fiilen yarattığı tersyüz olma durumunu kavramaktadır: "Emeğin gerçekleştirilmesi, emeğin nesnelleştirilmesidir" (Marx, 2000: 75). Bu formülasyonun anlamı şu şekilde özetlenebilir: emek nesnelleştiği zaman özne olur ve kendisini yaratan özneyi egemenliği altına alır. İşçi ne kadar çok nesne üretirse o kadar yoksullaşır ve kendi ürünü olan nesnenin o kadar çok egemenliği altına girer. Ve sanır ki, kendi emeğinin ürünüyle ilişki kurarken "yabancı" bir nesneyle ilişki kuruyordur. Marx'ın sözleriyle "işçi kendisini ne kadar çok harcaysa, karşısında yarattığı nesnel dünya o derecede güçlenir" (2000: 76). Toplumsal gerçekliğin çelişkileri tarafından yaratılan bu görüntü, Marx'a göre, dinler aleminde de geçerlidir: "İnsan tanrıya ne kadar çok şey verirse, kendine o kadar az şey kalır" (2000: 76).

İdeolojinin Marx'taki ilk anlamlarını, din ve meta gibi olgulara yaklaşımında görebiliyoruz. İnsanın kendi yarattığı nesnelere, özne haline alır ve bu nesnelere yaratan özne olarak insanın kendisi nesnelleşir. Tanrılar ve metalar, insanın üretken eyleminin bir sonucudurlar. Fakat insanı, bir nesneymiş gibi egemenliği altına alır ve yönlendirirler. Maddi dünyanın bu çelişkili karakteri insan zihninde bir tersyüz olma halini yaratır. Bu ideolojik duruma son verilmesi, tarihsel eylemi içindeki insanın ideolojiyi yaratan koşulları dönüştürmesine, değiştirmesine bağlıdır. Eleştirinin Marx'taki anlamı da işte budur:

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

Tersyüz olmuş insan bilincinin değil, insan bilincini tersyüz eden maddi koşulların gelişmelerinin dönüştürülmek üzere açıklanıp eleştirilmesi.

2.2) İkinci dönem: İdeoloji eleştirisi maddi çelişkiler alanında mümkündür

Jorge Larrain'in dönemselleştirmesiyle (1983: 15), *Alman İdeolojisi ve Feuerbach Üzerine Tezler*'in yazıldığı dönem (1845-1857), Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasının netlik kazandığı bir evredir. Marx, Engels'le birlikte yazdığı *Alman İdeolojisi*'nde ideoloji kavramını ilk olarak dile getirir ve önceki eserlerinde kullandığı tersyüz etme kavramını, burada ideoloji olarak sunar.

Bu eser, Marx'ın önceki metinleri ve yaklaşımlarıyla ilişkilendirilerek incelendiğinde, daha evvel metalar ve dinler bağlamında geliştirilen tersyüz etme kavramıyla burada açıklanan ideoloji kavramı arasında bir süreklilik bulunur. Eserin temel argümanlarından biri, "fikirlerin, tasarımların ve bilincin ... gerçek yaşamın dili" olduğudur (Marx ve Engels, 1987: 44). Buradaki fikirler, tasarımlar ve bilinç kavramları birbirinin yerine geçecek eşdeğer kavramlar olarak kullanılmamıştır. "Fikir", örneğin Genç Hegelciler tarafından öne sürülen görüşler ya da felsefi tezlerdir. "Tasarımlar", yasalar, ahlak, din gibi formlara işaret etmektedir. Bilinç ise, insanın düşünsel performansını ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Marx, *Alman İdeolojisi*'nde, bu kavramların herbirinin barındırdığı tersyüzlüğü "ideoloji" nosyonu ile ilişkilendirir. Örneğin, Genç Hegelcilerin fikirlerini "ideolojik" fikirler, kendilerini de "ideologlar" olarak tanımlar. Marx'a göre, Hegel'i eleştirmek üzere yola çıkan Genç Hegelciler, yapılması gereken şeyi, insanları doğru olmayan düşüncelerden kurtarmak olarak tarif ettikleri için Hegelci öncüllere dayanıyorlardı. Marx açısından insan zihnindeki çelişkilerden hareket eden bir ilerleme fikrine sahip olmak, "ideolojik" ve "çarpık" bir yaklaşım biçimiydi. Çünkü, insan bilinci başaşağı duran maddi gerçekliğin dilidiydi. Genç Hegelciler, Marx'a göre, hareket noktası olarak tarihsel eylemi içindeki insanı değil, insan düşüncesini seçtiklerinden ya da "ide"ler dünyasından yola çıktıklarından dolayı "en büyük tutucular" ve "ideolog"lardı. *Alman İdeolojisi*'nde Genç Hegelcilere yöneltilmiş şu sözler son derecede çarpıcıdır:

Sözde "dünyayı altüst eden" tumturaklı sözlerine karşın, genç-hegelci ekolün ideologları, en büyük tutuculardır. Onlar arasından en gençleri, yalnızca "tumturaklı laflara" karşı savaştıklarını söyledikleri zaman, kendi faaliyetlerini nitelendirecek doğru ifadeyi bulmuş oldular. Ancak, kendilerinin de, bu tumturaklı lafların karşısına, gene tumturaklı laflardan başka bir şey koymadıklarını ve yalnızca bu dünyanın tumturaklı laflarına karşı savaşırken, gerçekten mevcut dünyaya karşı savaştıklarını unutuyorlar (Marx ve Engels, 1987: 36).

Marx açısından, maddi dünyayı değiştirerek insan düşüncesini dönüştürmeye yönelmek yerine, sözle yeni bir dünya kurabileceklerine inanan Genç Hegelciler, diğer bütün ideologlar gibi "her şeyi başaşağı koyuyorlar"dı (Marx ve Engels, 1987: 128). Bununla birlikte, insanlığın gerçek sorununun, eleştiriyle yıkılabilecek yanlış düşünceler olduğuna inanan Alman ideologların bu zihinsel başaşağılığı da gerçek çelişkilerde yatmaktaydı. Şu tümce, bu açıdan düşünülürse hayli ironiktir: "Bu filozoflardan hiç biri Alman felsefesi ile Alman gerçeği arasındaki bağın, kendi eleştirileri ile kendi öz maddi ortamları arasındaki bağın ne olduğunu kendi kendine sormayı düşünmedi" (Marx ve Engels, 1987: 37).

Genç Hegelcilerin fikirlerini "ideolojik" olarak tarif eden *Alman İdeolojisi*'nde, din, ahlak ve hukuk gibi olgular "tasarımlar" şeklinde nitelenir ve bunlar, ideolojik formlar olarak ele alınır (Marx ve Engels, 1987: 45). Bu türden formların üç özelliğine vurgu yapılır. Birinci olarak, bunların üretimi "insanların maddi faaliyetine ve maddi ilişkisine" bağlanır. Tasarımların insana ait olduğu, ancak, bu tasarımı gerçekleştiren insanın "gerçek, faal,

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

kendi üretici güçlerinin ve bunlara tekabül eden ilişkilerin ... belirli bir gelişmesiyle koşullandırılan insan" olduğu açıklanır (Marx ve Engels, 1987: 44). İkinci olarak, Marx'ın daha önce din ve meta konularında gördüğü tersyüz olma durumuna burada da işaret edilir. "İnsanların kendi gerçek pratiklerinden edindikleri tasarım"ların, "insanların pratiğine hükmeden ve onu belirleyen tek ... etkin güç haline dönüşmesi"ne dikkat çekilir (Marx ve Engels, 1987: 73). Üçüncü olarak da, bu tasarımlarda insanlar ve onların ilişkilerinin tersyüz olmuş bir halde görüldüğü belirtilir. İnsana ait tasarımlardaki başaşağı görüntü ise, yine, maddi ilişkilerdeki çelişkilerle, başaşağılıkla ilişkilendirilir. İdeolojik formlar olarak tanımlanan, din ve yasalar gibi formlarla ilgili bu açıklama, şu pasajda net bir ifadesini bulur:

... her ideolojide insanlar ve onların ilişkileri, bize, **camara obscura**'daymış gibi baş aşağı görünüyorsa, bu görüngü de, tıpkı, nesnelerin, gözün ağ tabakası üzerinde ters durmasının doğrudan fiziksel yaşam sürecinden ileri gelmesi gibi, onların tarihsel yaşam süreçlerinden ileri gelir (Marx ve Engels, 1987: 44-45).

Burada söylenenlerin, Terry Eagleton'un iddia ettiği gibi (1996: 130) insanın, "gerçeği olduğu gibi görememesi"ni ima ettiğini, hele hele "idealist bir spekülasyon" olduğunu çıkarsamak hayli güçtür. Kanımca Marx burada, daha sonra siyasal iktisat çalışmalarında derinleştirilmiş haliyle ifade ettiği gibi, gerçekliğin bizzat kendisindeki başaşağılığın insan bilincindeki ideolojik başaşağılığa yol açtığını vurgulamaktadır. Buradaki, "camera obscura" anolojisi doğrudan doğruya kapitalist üretim tarzı ile ilgilidir, insanın beyni ile değil. İdeolojide, insan ilişkilerinin başaşağı görünmesinin nedeninin "tarihsel yaşam süreçleri"ne bağlanması, son derecede net bir ifadedir. İlk eserlerinde de gördüğümüz gibi, insan düşüncesindeki ideolojik tersyüz olma hali ile gerçek yaşamın tersyüzlüğü arasında kurulan bağ, Marx'ın düşüncesinde kopmaz bir ilişki taşımaktadır.

Diğer yandan Eagleton'ın, *Alman İdeolojisi*'nde yer alan "Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir de, başka bir deyişle, toplumun egemen *maddi* gücü olan sınıf, egemen *manevi* güçtür de" (Marx ve Engels, 1987: 79) şeklindeki ifadeyi "ideolojinin siyasi modeli" olarak yorumlaması ve "epistemolojik ideoloji" kavramıyla çelişkili bir yan taşıdığını ileri sürmesi de (Eagleton, 1996: 120) tartışma götürür bir iddiadır. Eagleton bu iddiasıyla, Marx ve Engels'in, ezilen sınıfların bilincindeki yanılısamanın hakim sınıfların hakim düşüncelerinden kaynaklandığını ileri sürdüklerini ima eder gibidir. Oysa, Marx'ın iktisadi analizlerinde gayet açık bir şekilde ortaya koyacağı gibi, ideolojik yanılısama doğrudan doğruya kapitalizmin mübadele alanındaki yanılıcı görünüş biçimlerinden kaynaklanır. Dolayısıyla Marx açısından, egemen fikirlerle ideoloji arasında bir eşdeğerlik kurmak kurmak söz konusu değildir. Üretim alanındaki sömürüyü ve sınıf çelişkilerini gizleyen ideolojik formlar, mevcut sömürü mekanizmasının çalışmasında işlev görürler ve bu bakımdan egemen sınıflara hizmet ederler. Fakat, egemen fikir ve ideoloji arasında doğrudan bir eşdeğerlik kurmak Marx'ın ideoloji kuramının ruhuna aykırıdır. Marx açısından ideolojik formlara karşı mücadele ilk eserlerinden başlayarak fikirler alemindeki bir mücadele olarak değil ideolojik formları oluşturan maddi ilişkilere karşı bir mücadele olarak kavranmıştır. Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasının Aydınlanmacılar karşısındaki çığır açıcı niteliği de buradan gelmektedir: mücadele fikirler alanından maddi alana çekilmiş ve ideolojik formlara karşı mücadele dönüştürücü siyasi pratikle ilişkili olarak ele alınmıştır. *Alman İdeolojisi*'nde şunlar yazılıdır: "**komünist** için sorun, mevcut dünyayı devrimci bir biçimde değiştirmek, bulmuş olduğu duruma hücum etmek ve onu pratik olarak değiştirmektir" (Marx ve Engels, 1987: 49). O nedenle, bu eserde "mevcut düzenin devrilmesi"nin mevcut düzenin hangi maddi çelişkileri kavranarak gerçekleştirilebileceği sorgulanmaya başlamıştır (Marx ve Engels, 1987: 77) ki bu, aşağıda tekrar dönüleceği gibi, Marx'ın eleştiri kavrayışının anahtarıdır. Diğer yandan, ideolojik tersyüz olmanın egemen sınıfa ait egemen fikirlerin bir sonucu olduğuna ilişkin bir ideoloji kavramsallaştırması, Marx'ı doğrudan doğruya bu fikirlerin analizine götürdü. Oysa, Marx, ideolojiyi egemen fikirlerde değil üretim

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

ilişkilerinde bulunduğu için eleştirisini bu alana yöneltti ve maddi ilişkileri, çelişkileri açıklamaya çalıştı.

Alman İdeolojisi, fikirlerin ve tasarımların ideolojik karakterine ilişkin açıklamasını insan bilincinin ideolojik karakteri konusunda da sergiler. Eser, ideolojik formlarla insan bilinci arasında bir "tekabüliyet" ilişkisi kurar (Marx ve Engels, 1987: 45). Belirli bir üretim tarzının şekillendirdiği insan bilinci, bu gerçek ilişkilerden kaynaklı ideolojik bir başaşağılık içerir. Başaşağı düşüncelerden kurtulabilmesi için doğru düşünme tarzının öğretilmesi gereken bir varlık olarak kavranmayan insan bilinci verili üretim tarzı içinde sabit bir şey olarak da görülmez. İdeolojik bilincin "komünist bilince" dönüşümü, ideolojik bilinci yaratan üretim tarzının temel çelişkilerinin içinde aranır. "Köklü bir devrim zorunluluğunun bilinci" üretici güçlerin gelişimindeki çelişkilerle açıklanır. "Yığın içinde komünist bilincin yaratılması" ve "bu işin kendisinin de iyi bir sonuca götürülmesi", "insanların yığınsal bir değişikliğe uğramasına" yani "devrim"e bağlanır. Devrim, yalnızca proletaryanın burjuvaziye devirmesini sağlamaz, aynı zamanda bu sınıfa toplumu yeni temeller üzerinde kurmaya elverişli bir hale gelmek olanağını da verir (Marx ve Engels, 1987: 69-71). Buradaki diyalektik ilişkiye dikkat edilmelidir. İdeolojik bilincin dönüşümü onu yaratan maddi çelişkilerin çözüme ulaşma olanaklarıyla, maddi çelişkilerin "pratikteki bir hareket"le çözümünü de komünist bilincin oluşumuyla ilişkilidir.

Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasıyla eleştiri anlayışı arasındaki bağ, *Alman İdeolojisi*'nde iki düzeyde kurulur. Genç Hegelciler, bütün eleştirilerini insan bilincinin yanılısamalarına yöneltmişlerdi. Çünkü, insan bilincinin ürünlerini insanın "gerçek zincirleri" olarak kabul ediyorlardı. Onlara göre, bu eleştiri yerini bulduğunda, yani, Genç Hegelcilerin kendi bilincleri, sürekli bir yanılığın içinde bulunan insanların bilincinin yerini aldığı anda insanın zincirleri de koparılmış olacak, yaşadığı sorunlar çözülecekti. Bu bakımdan onlar, insan bilincinin ürünü olan tasarımların tarihine yönelmişlerdi. Marx'ın eleştirisi ise, insan bilincinin yanılısamalarına değil, bu yanılısamaları doğuran maddi ilişkilere yönelmişti. Çünkü, ideolojik yanılısma toplumsal çelişkilerin bir sonucuydu. Marx'ın üretici eylemi içindeki insanın tarihine yönelmesinin nedeni buydu.

Alman İdeolojisi'nin, ideolojinin formülasyonu bakımından Marx'ın önceki eserlerine göre bir ilerleme kaydettiği ve netlik kazandığı görülmektedir. Her şeyden evvel, Marx, ideoloji kavramını ilk kez bu eserde kullanmakta ve negatif bir ideoloji kavramıyla çalışmaya başlamaktadır. Eser, Marx'ın daha önce Hegel'den devralıp geliştirdiği tersyüz etme düşüncesini korumakta ve artık bunu ideoloji olarak adlandırmaktadır. Kavram, bir tersyüz olma halini ve çelişkilerin yanlış temsilini ifade etmektedir. Böylesi bir ideoloji kavramıyla çalışmak Marx'ı bir yandan fikirlerdeki, tasarımlardaki ve insan bilincindeki başaşağılığı, bir yandan da yanlış bir biçimde temsil edilen çelişkileri açıklamaya götürmektedir. Bu türden bir ideoloji kavramıyla çalışmanın Marx'ın eleştiri anlayışının bir çıkış noktası ve imkânı olduğunu söylemek gerekiyor. İdeoloji, insanlar ve onların ilişkilerinin başaşağı görüntüsü olarak kavrandığı için bu görüntüyü oluşturan maddi ilişki ve çelişkilerin açıklanıp nasıl çözümleneceğinin ortaya konulması zorunlu oluyor. Marx'ın kuramsal çalışmaları da bu yönde seyrediyor. Hukuk, felsefe gibi ideolojik formlarla başlayan çalışma alanları ideolojiyi oluşturan iktisadi ilişkilerin eleştirel bir tahliline doğru evriliyor. Bu evrilmiş, aynı zamanda, onun ideoloji kavramsallaştırmasına yeni boyutlar ekleyecektir.

3.3 Üçüncü dönem: İnsan bilincindeki tersyüzlükle gerçeğin tersyüzlüğü arasındaki ilişki görüngüler dünyasıyla dolayımlanır

Larrain, 1858'de *Grundrisse* ile başlayıp 1867'de *Kapital*'le son bulan dönemi, Marx'ın entelektüel gelişiminin üçüncü evresi olarak tanımlar (Larrain, 1983: 31). Böylesi bir dönemleştirme, Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasının siyasal iktisat çalışmaları sırasındaki gelişimini takip edebilmek için elverişlidir. Marx'ın bu dönem çalışmaları,

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

ideoloji kavramsallaştırması bakımından iki temel özellik gösterir. İlk olarak, ideoloji konusunda daha önce söylenenler tutarlı bir şekilde sürdürülmekle beraber, bu çalışmalarda da derinleştirilir. İkinci olarak, daha önce kullanılan negatif ideoloji kavramına siyasal iktisat çalışmalarında yeni bir boyut eklenir. Bu, insan bilincindeki tersyüzlükle gerçekliğin tersyüzlüğü arasındaki ilişkinin gerçekliğin oluşumunu sağlayan görünüş alanlarıyla dolayımlandığına ilişkin açıklamadır. Bu alt bölümde, dönemin bu iki temel özelliği gösterilmeye çalışılmaktadır.

Marx'ın bu dönemdeki çalışmaları arasında ideoloji kavramına rastladığımız tek eseri *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'dir. 1859'da yayımlanan eserde ideoloji, "alt yapı"- "üst yapı" ayırımında "üst yapı" kurumlarını nitelemek için kullanılır. Gerek Marksizm içi tartışmalarda, gerekse de Marksizm dışından gelen eleştirilerde sıkça gündeme gelen bu yaklaşım, Marx'ın ideoloji nosyonunu nasıl kullandığını görebilmek bakımından tartışmaya değerdir.

Marx, bu eserinde, insan iradesine bağlı olmayan ilişkilerle, insanların bu ilişkilerin bilincine vardıkları formlar arasında bir ayrıma gider. İradeye bağlı olmayan ilişkiler, insanların varlıklarının toplumsal üretiminde kurdukları üretim ilişkileridir ve bu ilişkiler maddi üretici güçlerin belirli bir gelişmesine tekabül eder. İnsanın bilinçli ve tasarlanmış eyleminin bir ürünü olmayan bu ilişkiler, bir yandan insanın bilinçli etkinliğinin ortamını oluşturur bir yandan da bu etkinliklerin sınırlarını çizerler. İnsan bilincine ait etkinlikler ise, üretim ve mülkiyet ilişkileri arasındaki çatışma ve çelişkilerin kavranış şekillerini ifade ederler. Bunlar, hukukî, siyasal, dinî, artistik ya da felsefî şekillerdir ve "ideolojik" olarak adlandırılır (Marx, 1979: 25-26). Buradaki "ideolojik" tanımlamasının nedeni, aşağıda değinileceği gibi, sözkonusu formların maddi hayatın çelişkilerini gizleyen bir işlev görüyor almalıdır. Örneğin, hukuk, bütün insanları eşit olarak tanımlar ve böylece eşitsizlikleri gizler, siyasal formlar sınıflar arasındaki çelişkilerin bir örtüsü olarak işlev görürler vb.

Marx'ın daha önceki çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu açıklamada iki noktaya dikkat edilmelidir. İlk olarak insan iradesinden bağımsız nesnel ilişkilerle insanın bilincine ait öznel etkinlikler arasındaki ayırım mekanik bir ayırım değildir. Marx'ın diyalektik yönteminin kavramların birbirine dönüşmesi ilkesi burada da geçerlidir. Onun "*teori kitleleri kucakladığında maddi bir güç haline gelir*" sözü bu açıdan düşünüldüğünde son derecede anlamlıdır. Buradaki "teori" kavramı insan bilincinin ürünü olan ve bu bakımdan öznel bir nitelik taşıyan fikir ve tasarımları ifade eder. Bunlar, belirli koşullarda toplumsal ilişkiler üzerinde birer maddi güç olarak etki yaparlar. Örneğin, dinsel inançlar, toplumsal devrimin önündeki maddi bir engel olarak işlev görebilir. Bunun tersini düşünmek de mümkündür. Devrimci düşünceler de işçi kitlelerini kucakladıkları ve onların eylemlerinin klavuzu haline geldiklerinde kapitalizmin yıkılması yönünde bir silah işlevi görebilirler.

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın "Önsöz"ündeki açıklamada dikkat edilmesi gereken ikinci nokta, insan bilincine ait etkinliklerin "ideolojik şekiller" olarak tanımlanmasının nedenleridir. Marx, bu durumu şöyle açıklar:

Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukukî ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üst yapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi altüst oluşların incelenmesinde, daima, iktisadi üretim koşullarının maddî altüst oluşu ile ... hukukî, siyasal, dinî, artistik ya da felsefî biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri ideolojik şekilleri ayırdetmek gerekir. Nasıl ki, bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikre dayanılarak bir hüküm verilemezse, böyle bir altüst oluş dönemi hakkında da, bu dönemin kendi kendini değerlendirmesi gözönünde tutularak,

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

bir hükme varılamaz; tam tersine, bu değerlendirmeleri maddi hayatın çelişkileriyle, toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklamak gerekir (Marx, 1979: 25-26).

Bu sözler, Marx'ın ideoloji kavramsallaştırması bakımından yeni bir boyut içermektedir. Şöyle ki; Marx, önceki eserlerinde insan bilincindeki tersyüz olmuşlukla maddi çelişkiler arasındaki ilişkiyi açıklamıştı. Bununla birlikte bu ilişki doğrudan bir ilişki gibi görünmüş, maddi dünyanın tersyüzlüğü ile insan bilincindeki tersyüz olmuşluk arasında dolaysız bir bağlantı kurulmuştu. Şimdi ise, insan bilincindeki tersyüzlüğün insanın bilinçli etkinliğinin ürünleri olan formlar aracılığıyla dolaymlandığı sonucuna ulaşılmakta ve bu formların ideolojik karakteri üzerinde durulmaktadır. Marx'ın bir başka eserinde de gösterdiği gibi (1976: 47) toplumsal ilişkiler üzerinde biçimlenen bu formlar, birey tarafından gelenek ya da eğitim yoluyla edinilir ve birey sanır ki kendi eyleminin hareket noktaları bunlardır. Bir bakıma, bu formlar, bireylerin kendi haklarında sahip oldukları fikirler gibidir. Oysa, bireyin kendi hakkındaki düşünceleriyle gerçekte ne olduğu birbirinden farklıdır. Gerçekliğin bu yanlış temsili ise ancak maddi hayatın çelişkileriyle açıklanabilir.

Burada kurulan denklemin iki yanı olduğu düşünülebilir. Birinci yanda, ideolojik formların üretim ilişkilerinin bir sonucu olduğu vardır. İkinci yanda ise, bu ideolojik formların maddi üretim sürecindeki ilişkilerin çerçevesini oluşturduğu ifade edilir. Bu denklemle *Alman İdeolojisi*'nde geliştirilen yaklaşım arasında bir tutarlılık olduğu açıktır. *Alman İdeolojisi*'nde tarihsel yaşam süreçleri ile insan zihni arasında kurulan bağ, burada, insan bilincini belirleyen üretim ilişkileri ile, insan bilincinin ürünü olan ideolojik formlar arasında kurulmuştur. Öyleyse, Terry Eagleton'ın *Alman İdeolojisi* ile *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'daki yaklaşım biçimi arasında bulmak istediği çelişki, olsa olsa bir yanlış yorumun ürünü olarak değerlendirilebilir. Çünkü Marx'ın her iki eserinde de insan bilinci ve bu bilincin ürünleri maddi pratikle ilişkisi içinde ele alınmıştır. Eagleton'ın iddia ettiği gibi (1996: 122) bu eserlerin birincisinde, bilinç, "değerler, anlamlar, niyetler ve benzeri" olarak kavranmadığı gibi, *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'da "yanıltıcı biçimlere göndermeden vazgeçildi"ği de (Eagleton, 1996: 121) doğru değildir. *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'da ideolojik şekillerin "yanıltıcı olmayan şekiller" olarak tarif edildiğine ilişkin her hangi bir imaya rastlanmaz, ama bunun tersi kesinlikle doğrudur. Eser, insan bilincini dolaymlayan ideolojik formların gerçekliğin bir yanlış temsili olduğunu net bir şekilde vurgulamaktadır. Bu eserin ideoloji kavramsallaştırması bakımından tek ayırt edici yanı, yukarıda gösterilmeye çalışıldığı gibi, insan bilincindeki tersyüzlükle maddi hayatın tersyüzlüğü arasındaki ilişkinin ideolojik formlar aracılığıyla dolaymlandığına ilişkin vurgudur, ki bu *Kapital*'de daha detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

Kapitalist üretim sürecinin eleştirel bir analizinin yapıldığı *Kapital*'de, ideoloji kavramına başvurulmamıştır. Bununla birlikte tersyüz etme kavramının kullanımı ve yeni kullanımlarıyla derinleştirilmesi ideoloji kavramının Marx'ın iktisadi analizlerine uygun olduğunu gösterir. Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği ideoloji kuramıyla ilgili pek çok değerli çalışma vardır. Larrain'in (1983), Mempham'ın (1978), Eagleton'ın (1996) çalışmaları bunlara örnek olarak gösterilebilir (2). Benim, burada yapmaya çalışacağım şey ise, Marx'ın *Kapital*'deki ideoloji kavramsallaştırmasını, daha önceki eserlerinde geliştirdiği yaklaşımlar doğrultusunda ve onların bir devamı olarak geliştirdiğini ortaya koymak olacak. Kanımca, Marx'ın ilk din eleştirilerindeki ideoloji nosyonuyla metanın fetiş karakterini açıklarken kullandığı argümanlar arasında süreklilik bulunmaktadır. Bunun gibi, *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'da "ideolojik şekil" olarak tanımladığı hukukun, niçin böyle değerlendirildiğine ilişkin olası bütün sorulara ilişkin cevaplar da yine *Kapital*'de yer almaktadır. Bu durumun gösterilmesi, Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği ideoloji kavramsallaştırmasıyla, önceki eserleri arasında bir farklılık ya da karşıtlık değil, bir süreklilik ve tamamlama ilişkisi bulunduğunu ortaya koyacaktır.

İlk önce, Marx'ın ilk din eleştirilerinde ortaya sürdüğü tezlerle, meta tahlilinde ulaştığı sonuçlar arasındaki paralel ilişkiyi ele almak yerinde olabilir.

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

Bilindiği üzere *Kapital*, daha önce *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'da dile getirilen, son derecede soyut ve genel bir tümceyle başlar: "Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, 'muazzam bir meta birikimi' olarak kendini gösterir, bunun birimi tek bir metadır. Araştırmalarımızın, bu nedenle, tek metanın tahlili ile başlaması gerekir" (Marx, 1986: 49).

Marx'ın, kapitalist üretimi analiz ederken, işe tek bir metadan başlamasının nedeni, kapitalist toplumun başaşağı duran görüntüsünden kaynaklanır. Kapitalist pazarın vitrininde duran binbir çeşit meta, insanın insan olarak var olmasını sağlayan şeyler olarak görünür. Bu gizemli görünüş biçiminde, meta, insanın ürettiği bir şey değil, insanı üreten, nesnel bir niteliğe sahip olan bir şeymiş gibidir. Marx'ın sözleriyle:

İlk bakışta bir meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metanın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu pek garip bir şey olduğunu göstermiştir. ... metanın gizemli bir şey olmasının basit nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliği, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalanmış olarak görünmesine dayanmaktadır; üreticilerin kendi toplam emek ürünleri ile ilişkileri, onlara kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünmesindedir. ... insanlar arasındaki belirli bir toplumsal ilişki, onların gözünde, şeyler arasında düşsel bir ilişki biçimine bürünüyor (1986: 86-87).

Yukarıdaki alıntıdan izlenebileceği üzere, Marx'a göre, metalar, iki nedenle fetişist bir karakter taşırlar. İlk olarak, insan emeğinin ürünü olan metalar, insana hükmeden, varlığını ne şekilde sürdüreceğini insana buyuran nesnelermiş gibi görünürler. Bir başka ifadeyle, insanlar, hayatlarını devam ettirebilmek için kendi yarattığı metaların emri altına girerler. İkinci olarak, çalışan insanlar arasındaki ilişki, nesnelere arasında ve bu dolayısıyla nesnelere insanlar arasında bir ilişki görünümü kazanırlar. Bu, durum, Marx'ın önceki eserlerindeki yaklaşımıyla birlikte düşünüldüğünde ideolojik bir başaşağılıktır. Fakat bu başaşağılığın, insanın zihninde oluşmuş bir başaşağılık olmadığına dikkat edilmelidir. Slavoj Žižek'in mükemmel formülasyonu "metalar, kapitalizm koşullarında insan ilişkilerini belirliyormuş gibi görünmezler, ama bunu fiilen yaparlar" (1989: 11). Örneğin, Amerika'da, Amerikalıların ihtiyacından fazla şeker üretildiği için, Türkiye'nin Güneydoğusu'nda şeker fabrikaları kapanır ve bu fabrikalarda çalışan kadın ve erkek işçiler Antalya sahillerinde Amerikalı turistlere hizmet etmeye başlarlar. Ya da, Kızılay Meydanındaki bir dükkândan alelade bir gömlek alan kişi, bu gömleği almakla Çukurova'da pamuk toplayan genç kızlarla, Beyoğlu'nun arka sokaklarındaki ütü atölyelerinde terleyen genç erkeklerle ilişki kurmuş olduğunu düşünmez.

Marx'ın, *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi* adlı çalışmasında din bağlamında söylediği ideolojik başaşağılıkla, meta analizinde geliştirdiği yaklaşım arasında kaydedeğer bir ilişkisellik ve benzerlik vardır. Dinsel ideolojinin bilinçteki bir başaşağılıktan değil, başaşağı duran gerçekliğin kendisinden kaynaklandığını savunmakla, insan ürünü metaların insanı kendi emrine altına almış olması arasındaki ilişki son derecede net bir şekilde görülür. İnsan bilincinin yarattığı tanrı, yaratıcı olarak insanı egemenliği altına alırken, insan emeğinin ürünü olan meta da onun toplumsal ilişkilerini belirler. Bir başka ifadeyle, metaların, yaratıcıları karşısında gizemli bir nesnellik kazanması gibi, insan tarafından yaratılan dinler de onların davranışlarını yönlendirir. *Kapital*'de bu konuda şunlar yazılıdır: "[din] alemde, insan beyninin ürünleri, bağımsız, canlı varlıklar gibi görünür, ve hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerler. İşte metalar alemde de, insan elinin yarattığı ürünler için durum aynıdır" (Marx, 1986: 88).

Kapital'de, ideolojik başaşağılığın ancak gerçek yaşamın çelişkilerinin çözülmesiyle ortadan kaldırılabileceğine ilişkin tez de, Marx'ın ilk dönem çalışmalarındaki din eleştirilerinde olduğu gibi, sürdürülür. *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*'nde din ile ilgili olarak "halkın kendi durumu üzerindeki yanılsamalardan vazgeçmesini istemek, *halkın yanılsamalara gereksinim duyan bir durumdan vazgeçmesini istemek* anlamına gelir"

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

şeklindeki yaklaşım, dini "gerçek dünyanın yansıması" olarak tarif eden *Kapital*'de şu şekilde ifade edilir: "Gerçek dünyanın, dinsel yansıması, kaçınılmaz olarak, günlük yaşamın pratik yansımalarının insana, onun öteki insanlar ve doğa ile ilişkilerini tam anlamıyla anlaşılır ve akla uygun bir ilişki olmaktan öte bir şey sunmadığı zaman, ancak o zaman yitip gider" (Marx, 1986: 95). İnsan bilincindeki ideolojik başaşağılığın ancak onu yaratan maddi koşulların yok edilmesiyle ortadan aldırılabilmesine ilişkin görüş, metaların gizemli alemine ilişkin olarak da tekrarlanır: "Maddi üretim sürecine dayanan toplumun yaşam süreci, kendisini saran mistik tülü, üretimin, serbestçe biraraya gelen insanlar tarafından ve saptanmış bir plana uygun olarak bilinçli bir biçimde düzenlenmesi sağlanmadıkça, soyulup atılamaz" (Marx, 1986: 95).

Diğer yandan, *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'da "ideolojik bir şekil" olarak tarif edilen hukukun ideolojik karakteri, *Kapital*'de somut bir şekilde açıklanır. Marx'ın sözü edilen iki eserinde hukuk bağlamındaki ideoloji kavramsallaştırmasının sürekliliği, Eagleton'ın bu iki eser arasında bulmak istediği çelişkinin bir yanlış kavramaya dayalı olduğunu gösterir.

Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlarda hukuk; piyasa ya da mübadele alanındaki ilişkileri düzenleyen yasaların toplamıdır. "Eşitlik" ve "özgürlük" gibi kavramlar, hukuka ruhunu veren başlıca kavramlardır. Dolaşım alanı emek sahibi ile para sahibinin karşı karşıya geldiği alandır ve hukuk kuralları bu alandaki ilişkileri düzenlerken emek sahibi ile para sahibini soyut bir düzeyde eşitler. Marx'ın ifadeleriyle:

Burada egemen olan yalnızca, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlüktür, çünkü, metanın, diyelim emek-gücünün hem alıcısı hem satıcısı yalnızca kendi serbest iradelerinin etkisi altındadırlar. Serbest taraflar olarak sözleşme yaparlar ve vardıkları anlaşma, ortak iradelerinin yasal ifadesinden başka bir şey değildir. Eşitliktir, çünkü birbirleriyle basit meta sahipleri olarak ilişki içine girerler ve eşdeğeri eşdeğerle değiştirirler. Mülkiyettir, çünkü taraflar, kendi malı olan şeyler üzerinde tasarrufta bulunur. Ve Bentham'dır, çünkü ... herkes yalnız kendini düşünür, kimse geri kalana kulak asmaz ... ve takdiri ilahi ile hepsi de herkesin mutluluğu ve yararı adına, kendi karşılıklı çıkarları adına elbirliği ile çalışır (1986: 191).

Emek gücü sahibi ile para sahibinin dolaşım alanında kurduğu bu ilişkide ve bu ilişkileri düzenleyen hukuki kurallarda eleştirilecek bir yan yoktur. Hukuk, bu alanda, taraflar arasında var olan bir eşitsizliği gizliyor değildir. Zira, eşitliğe ve özgürlüğe aykırı bir durum yoktur. İşte, Gülnur Savran'ın çok iyi ifade ettiği gibi, hukuku kapitalizmin "en ayrıcalıklı ideolojisi" haline getiren şey de budur: "Kapitalist üretim tarzında sömürü, eşitlik ve özgürlüğün varlığına *karşın değil*, tersine eşitlik ve özgürlük *sayesinde gerçekleşir*" (Savran, 1987: 194). Hukuk, dolaşım alanında, emek sahibi ile para sahibinin özgürlük ve eşitlik temelinde kurduğu ilişkiyi düzenlerken, üretim alanındaki sömürüyü gizler. Bu durum, hukukun ideolojik bir form oluşunun gerekçelerini açıklar.

Kapital'in Marx'ın ideoloji anlayışı bakımından taşıdığı önem, ilk din eleştirilerinden başlayarak geliştirdiği yaklaşımı tutarlı bir şekilde sürdürüp derinleştirmesinden kaynaklanmaz sadece. Bu eserde, *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'da ulaşılan bir sonuç da olanca gelişmiş haliyle sergilenir. Bu, dolaşım alanının oluşturduğu görünüşler dünyasının ideolojinin kaynağı olarak ortaya konulması ve maddi gerçeklikteki tersyüzlükle insan bilincindeki tersyüzlük arasındaki ilişkinin bu görüntüler dünyası aracılığıyla dolayımlanmasıdır.

Marx'ın, emek sahibi ile para sahibinin mübadele alanındaki ilişkilerine ilişkin açıklamasına yukarıda değinilmişti. Bu alandaki ilişkinin temelleri üç ana kavram tarafından oluşturuluyordu: özgürlük, eşitlik ve karşılıklık. Bununla üzerinde bu kavramların yazılı olduğu sözleşme, insanın en büyük zincire vuruluşu olan sömürüyü, insanlar arasındaki en büyük eşitsizlik olan sınıf egemenliğini ve artı-değere tek taraflı el konulmasını gizliyordu. Bununla birlikte Marx, meta üretiminin genelleşip toplumsallaşabilmesi için mübadele alanının gerkliliğini vurgular. Bir diğer deyişle,

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

mübadale alanını, sermayenin gerçekleşebilmesinin zorunlu bir koşulu sayar. "Onun [sermayenin] doğabilmesi için," der, "ancak üretim ve tüketim araçlarını elinde bulunduran kimse ile emek-gücü satan özgür emekçilerin pazarda karşı karşıya gelmesi gerekiyor" (Marx, 1986: 185). Üretim alanının mübadale alanındaki görünüş biçimleri aracılığıyla dolayımlanması, tersyüz bilinç ve tersyüz gerçeklik arasındaki ilişkinin dolayımlanması da beraberinde getirir. Dolaşım alanının öncülleri olan eşitlik, özgürlük ve karşılıklık insan bilinci tarafından hukuk biçimi altında sistemleştirilip mutlaklaştırılır. Dolayısıyla, mübadale alanı ideolojinin oluşturucusu olarak ortaya çıkar. İdeoloji, iktisadi ilişkilerin yüzeydeki görünüş biçimlerine yoğunlaşarak temeldeki emek-sermaye çelişmesini gizler.

Aynı şey, rekabet için de sözkonusudur. Rekabet de, üretim alanındaki ilişki ve çelişkilerin tersyüz olmuş bir halde ortaya çıktığı alandır. Rekabet, kârı, sömürü alanında sermaye tarafından el konulan canlı emek kitlesinden bağımsız olarak gösterir. Diğer yandan, değer emek-zamanı ile belirlenmesi, artı-değerin karşılığı ödenmemiş artı-emekten ibaret olması da rekabet tarafından gizlenir. Marx'ın sözleriyle:

... rekabette her şey tersine çevrilmiş görünür. Ekonomik ilişkilerin, yüzeyden nihai gibi görünen biçimleri, kendi gerçek varlıkları ve dolayısıyla, bu ilişkilerin taşıyıcıları ve araçlarının bunları anlamaya çalıştıkları kavramları içerisinde, bunların asıl ama gizlenmiş öz biçimlerinden ve bunlara tekabül eden kavramlardan son derece farklı ve gerçekte bunların tam tersidir (Marx, 1992: 185-186).

Marx'ın, toplumsal üretim sürecini gizemli bir hale getiren sermaye-kâr, toprak-rant, emek-ücret formülünün maskesini düşürürken izlediği yol da, onun ideoloji kavramsallaştırmasıyla birlikte düşünülebilir. İdeoloji, sermayenin doğal olarak kâr, toprağın doğal olarak rant getirdiğini, emeğin doğal karşılığını ise ücrette bulduğunu anlatan bu formülle üretim ilişkilerinin görünüş biçimlerine yoğunlaşarak temeldeki çelişkileri gizler. Örneğin, sermayenin doğal olarak kâr getirdiği sanısı artı-değer gerçeğini gizler. Toprağın doğal olarak rant getirdiği yanılması, ürünün emek aracılığıyla üretildiğini ve dolaşıma sokulduğunu örter (Marx, 1992: 719). Emeğin doğal karşılığını ücrette bulması ise, işgününün gerekli-emek ve artı-emek, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek şeklinde bölünmesini yokmuş gibi gösterir ve örneğin karşılığı ödenmemiş emek de, karşılığı ödenmiş emek gibi görünür (Marx, 1986: 522). Bununla birlikte, sermayenin doğal olarak kâr, toprağın doğal olarak rant getirdiği, emeğin doğal karşılığını ücrette bulduğu şeklindeki "sanal ifadeler" üretim ilişkilerinin kendinden doğar ve kendilerini tersyüz olmuş görünüşler içinde açığa vururlar (Marx, 1986: 549). Gerçek ilişkileri tepetaklak gösteren görünüm şekli, ideolojinin temelini oluşturur. Görüş açısı üretim alanına yöneltildiğinde ise, toplumsal gerçeğin görünüş koşulları da değişir.

Burada, Marx'ın iktisadi analizlerinde kullandığı negatif ideoloji kavramıyla eleştiri anlayışı arasındaki ilişkinin üzerinde de durmak gerekiyor. Burjuva iktisatçıları, bütün iktisadın dolaşım alanında vuku bulduğunu düşünmüşler ve iktisadi analizlerini insan unsurundan arındırılmış formüllerle oluşturmuşlardı. Bunlardan kimileri, sınıf savaşımının henüz yeterince gelişmediği bir dönemde safça bir bilimsel uğraş içindelerdi. Yukarıdaki bir alıntıda adı geçen Jeremy Bentham gibileri ise, sınıf savaşımının pratik olduğu kadar teorik olarak da kızıştığı bir dönemde, dolaşım alanındaki görüntüleri mutlaklaştırıp Marx'ın deyimiyle "ücretli, kara vicdanlı ve şeytanca mazur göstermeler"le hareket ediyorlardı (1986: 24-25). Marx ise, sömürü çarkının işlediği üretim alanının önünde bir "mistik tül" gibi işlev gören dolaşım alanından ayrılıp, bu alanın gizlediği sömürüyü açıklamaya yönelmişti. O nedenle Marx, Engels'in belirttiği gibi (1979: 39) metayı analiz ederken bir nesneyi değil, insanlar arasındaki ilişkileri, son tahlilde sınıflar arasındaki ilişkileri analiz ediyordu.

Marx, burjuva iktisatçıların aksine, kapitalist üretim tarzının dolaşım alanındaki görüntüler dünyasının insan bilincindeki ve bu bilincin ürünlerindeki tersyüzlüğün kaynağı olduğunu gördü ve ideolojinin gizlediği ilişkileri açıklayabilmek için mübadale alanın ötesine, üretim

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

alanına yöneldi. Marx'ı kendinden önceki bütün iktisatçılardan ayıran nokta, onun, ideolojinin kaynağı ve "insanın doğuştan var olan haklarının tam bir cenneti" olan dolaşım alanındaki ilişkilerin ötesinde, üretim alanındaki sömürü ilişkilerini eleştirel bir tarzda analiz etmeye yönelmesiydi. Bu, Marx'ın deyişiyle kapısında "iş olmayan giremez" levhası asılı bulunan "gizli kapaklı üretim alanı"ndaki ilişkileri açıklamak anlamına geliyordu. Marx, bu kapıdan içeri girilirken dolaşım alanındaki özgür ve eşit alıcı ile satıcının yüzlerinde bir değişiklik belirlediğini ironik bir şekilde resmediyordu: "Eski para sahibi, şimdi kapitalist olarak önde çalımla yürüyor; emek gücü sahibi onun emekçisi olarak peşi sıra onu izliyor. Biri önemli insan pozunda, sırtkan, işbilir; öteki sıkılgan, çekingen, kendi derisini pazara götüren ve yüzülmekten başka umudu olmayan bir kimse gibi" (1986: 191-192). Üretim alanı, emek gücünün tüketilip, bunun sonucu olarak metaların ve artı-değerin üretildiği alandı. Dolaşım alanındaki ilişkileri özgürlük ve eşitlik gibi kavramlarla düzenleyen hukukun ilkelerine bir itiraz yöneltilemez, hiçbir işçi özgürlük ve eşitlikten bahseden yasalara karşı dava açamazdı. Fakat Marx'ın ideoloji eleştirisini gerçekleştirdiği kapitalist üretim alanının eleştirel tahlili, bir sınıfın tarihi davasının hangi temel çelişkiler üzerine kurulu olduğunu gösterdi. Kapitalizmin nasıl yıkılabileceği probleminden hareket eden Marx açısından bu çelişkilerin açıklanması ideolojinin kaynağı olan mübadele alanında mümkün olamazdı. İdeolojinin maskeleyiği çelişkilerin açıklanması, ideolojik yanılsamaların kaynağı olan üretim alanında gerçekleştirilebilirdi.

Sonuç

Marx'ın ideoloji kavramsallaştırmasının gelişimine ve bu kavramsallaştırmanın devrimci eleştiri ile ilişkisine dikkat çekmeye çalışan bu yazının sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

Marx, ideoloji kavramsallaştırmasını, "gençlik" ve "olgunluk" dönemindeki eserlerinde farklı ve çelişki biçimlerde değil, tutarlı bir iç bütünlük taşıyacak bir şekilde geliştirdi. İlk din eleştirilerinden kapitalist üretim tarzının mübadele alanındaki görüntüler dünyasının özgürlük ve eşitlik ilkelerinin maskesinin düşürülmesine kadar sürekli bir gelişim seyri izleyen bu ideoloji kavramsallaştırması, negatif bir içeriğe sahipti. Kavram, Marx'ın dilinde gerçeklikteki ve insan bilincindeki tersyüz olmayı ifade etmek üzere kullanılıyordu.

Marx'ın ideoloji anlayışı, entelektüel gelişiminin belirli bir evresine kadar, insan bilincindeki tersyüz olma halinin gerçek çelişkilerden kaynaklandığını, bu nedenle zihinsel başaşağılığın ancak gerçek çelişkileri çözmeye yönelik pratik bir etkinlikle ortadan kaldırılabileceğini savunuyordu. Bu ideoloji kuramı toplumsal yanılsamalara karşı mücadelenin fikirler aleminde değil gerçek yaşam süreçlerinde olabileceğine ilişkin vurgusuyla çığır açıcı bir nitelik taşıyordu. İnsan düşüncelerinin, insan tarafından yapılan maddi gerçekliğin bir ürünü olduğunu ve gerçekliğin devrimci pratik tarafından değiştirilebileceğini söyleyen İdeoloji, Marx'ta, bütün bu bakımlardan devrimci politikadan ayrı düşünülemez bir nitelik taşıyordu.

Marx, iktisat çalışmaları sırasında ideoloji kavramsallaştırmasına yeni bir boyut ekledi. İnsan bilincindeki tersyüzlüğün gerçekliğin kendisindeki tersyüzlükten kaynaklandığına ilişkin argümanını, bu iki tür tersyüzlük arasındaki ilişkinin kapitalist üretimin görünüş biçimleri aracılığıyla dolayımlandığı teziyle sonuca ulaştırdı. Bu sonuç, Marx'a kapitalist üretimin görünüş kertesinin maskeleyiği üretim alanındaki sömürü ilişkilerini açıklama imkânını verdi.

Marx, ideolojiyi, gerçekliği doğru kavrayabilme yeteneğinden yoksun olduğu varsayılan insan zihninden kalkarak ya da emek gücünün alınıp satıldığı özgürlük ve eşitlik alanı olan dolaşım sürecine hapsolarak değil, emek gücünün tüketilip metaların ve artı-değerin üretildiği üretim alanında, bu eşitsizlik ve tutsaklık alanında eleştirdi. Çünkü onun düşüncesine göre, ideoloji, insan zihninin kusurlarından değil, maddi yaşam sürecinin çelişkilerinden doğuyordu. Dolayısıyla ideolojik başaşağılığın yok edilmesi de, insanların

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanağı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

bilincindeki zayıf yanların düzeltilmesiyle, eksik algılama biçimlerinin tadilatıyla gerçekleştirilecek bir mücadele ile değil, ideolojik formların oluşum imkânlarına karşı yürütülecek devrimci ve pratik bir eleştiriyle mümkündür.

Marx açısından eleştirinin ilk anlamı, insan bilincindeki başaşağılığın kaynağı olan ideolojik formların temelinde yatan maddi çelişkileri açıklamaktır. Eleştiri, ikinci olarak ise, mevcut toplumsal ilişkilerin bir sorgulaması ve dolayısıyla Gülnur Savran'ın dikkat çektiği gibi (1987: 197) "tarafsız bir nesnelliğin" karşıtı olarak taraf tutmaydı. O nedenle kapitalizmin temel çelişkisini emek-sermaye karşıtlığı ekseninde açıklayan Marx, daima emeğin yanında saf tutan devrimci bir politikacı, sosyalist bir eylemciydi. Ona, mevcut kapitalist dünyanın ötesinde yeni ve mümkün bir dünya tasarımı yapma ve bu dünyanın "çalışan, yaratan, dövüşen" işçiler tarafından kurulabileceğini söyleme imkânı veren şeylerden biri de ideoloji kavramsallaştırması ve ideoloji karşısındaki eleştirel tutumuydu.

Marx'ın negatif ideoloji kavramsallaştırması, kapitalist üretim tarzının kazandığı yeni biçimlerin devrimci bir eleştiriye tabî tutulması bakımından günümüz Marksistlerine hâlâ muazzam olanaklar sunuyor. Lenin ve Gramsci gibi Marksistler tarafından geliştirilen ve egemenlik peşindeki siyasi söylemlerin oluşumunu, gelişimini ve gerilemesini irdeleme aracı olarak kullanılan "nötr" ideoloji kavramsallaştırması ise toplumsal ilişkilerin açıklanıp eleştirilmesinin bir başka olanağıdır. Marx'inkinden daha farklı bir mantıkla çalışan bu ideoloji kavramsallaştırması, onun yerini alması gereken, ona karşıt bir kavramsallaştırma olarak düşünülmemelidir.

Notlar

(1) İdeoloji konusundaki tartışmaların genel bir özeti için Purvis ve Hunt'un çalışmalarına bakılabilir (1993). Bu çalışma, Michel Foucault'dan Ernesto Laclau'ya kadar çeşitli söylem kuramcılarının ideoloji kategorisinin iptaline yönelik teşebbüslerinin gerekçelendirilme biçimleri hakkında da sınırlı fakat iyi bir özet vermektedir.

(2) Birbirlerinden farklı amaçlarla yazılan ve hayli farklı tezler içeren bu çalışmaların üçü de Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği ideoloji kavramsallaştırmasına göre ideolojinin başlıca fonksiyonunun gerçek toplumsal ilişkileri gizlemek olduğunu paylaşır.

Kaynaklar

Eagleton, T. (1996) *İdeoloji*, çev. Mutallip Özcan, İstanbul: Ayrıntı.

Engels, F. (1979) "Karl Marx'ın 'Ekonomi Politîğin Eleştirisi' ", Karl Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı* içinde, Ankara: Sol, 29-41.

Larrain, J (1995) *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, çev. Neşe Nur Domaniç, İstanbul: Sarmal.

_____ (1983) *Marxism and Ideology*, London: McMillan.

_____ (1979) *The Concept of Ideology*, London: Hutchinson.

Mardin, Ş (1997) *İdeoloji*, İstanbul: İletişim.

Marx, K (2000). *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim.

_____ (1997) *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol.

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı-

Gökhan Atılgan, Praksis Sayı: 4 Güz 2001

_____ (1992). *Kapital. Üçüncü Kitap. Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol.

_____ (1986). *Kapital. Birinci Kitap. Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*. çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Sol.

_____ (1979) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol.

_____ (1976) *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol.

Marx, K ve F. E. (1987) *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, çev. Sevim Belli. Ankara: Sol.

Mepham, J (1979). "The Theory of Ideology in Capital." Mepham, John ve Ruben, David-Hillel (eds.) *Issues in Marxist Philosophy*. C. III içinde. Sussex: The Harvester Press, 141-173.

Purvis, T, A.H (1993) "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...", *BJS*, 44(3), 473-499.

Savran, G (1987) *Sivil Toplum ve Ötesi. Rousseau, Hegel, Marx*, İstanbul: Alan.

Zizek, S (1991) *The Sublime Object of Ideology*, London ve New York: Verso.